

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МАТИЦА СРПСКА
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП О
ЛЕКСИКОГРАФИЈИ И ЛЕКСИКОЛОГИЈИ

**ДЕСКРИПТИВНА ЛЕКСИКОГРАФИЈА
СТАНДАРДНОГ ЈЕЗИКА И ЊЕНЕ
ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ**

НОВИ САД — БЕОГРАД
2002

Егон Фекете
(Београд)

УПОТРЕБНА ВРЕДНОСТ ЛЕКСЕМА И ЛЕКСИКОГРАФСКА ДЕФИНИЦИЈА

САЖЕТАК: Приликом дефинисања речи пред лексикографе се постављају многа питања, међу којима су најважнија следећа два: којим лексичким материјалом и поступком описно дефинисати значење и којим синонимским еквивалентима оперисати као конкурентним лексемама одреднице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексикографска дефиниција, семантичко-колокативни однос, синонимски еквивалент

Није, дакако, потребно посебно помињати да свака лексичка реализација понаособ има у језику своје аутохтоно семантичко поље, извесну значењску индивидуалност, која је у систему лексикографског корпуса чини јединственом, готово по правилу неједнаком са конкурентним семантичким потенцијалом какве друге синонимично употребљиве речи. Отуда у науци, а и у језичкој пракси, појам семантичке синонимности није увек ствар слободног опредељења у погледу онога што називам употребном вредности речи.

Појам синонимичности, теоријски посматрано, везује се за систем међусобне заменљивости појединих лексема у свим или само неким значењским ареалима. С друге стране, проблем се дефинише појмом колокацијских односа, тј. мање или више условних спојева две или више лексема, а са специфичним семантичким потенцијалом сваке јединице понаособ у датом споју, односно у одређеном синтагматском споју који чини целовиту, двочлану или вишечлану семантичку јединицу.

И док теоријски посматрано, у том погледу нема битнијих непознаница и нејасноћа, у практичним лексикографским реализацијама могуће је запазити становите отклоне од дефинисаних теоријских начела. Практична реализација тих начела оваплоћује се првенствено у лексикографским дефиницијама, као и у разврставању примера, мада не увек с подједнаким успехом.

Питање које се у вези с тим намеће јесте двојако: 1. којим лексичким материјалом и поступком описно дефинисати значење, и 2. ко-

јим синонимским еквивалентима оперисати као конкурентним лексемама одреднице?

Анализом стања ствари у постојећим речницима први се проблем исказује мање проблематичним од другог. Описна дефиниција, наиме, даје веће, исцрпне могућности да се појам лексикографски коректно обради, док се при синонимијској допуни дефиниција може или ваљано употпунити описано значење, али и начинити непрецизности које не завређују увек оправдање. Ваљаност поступка у том правцу проистиче из одговора на питање у којој мери се семантичка вредност конкурентне синонимске лексеме испољава као апсолутно једнак вредносни еквивалент у свим апсолвираним значењима, или се слаже само делимично (у појединим дескриптивно-асоцијативним сегментима). Другачије речено, у којој мери синонимске варијације немају или имају једнаку употребну вредност, применљиву или неприменљиву у одређеном контекстуалном окружењу.

Што се тиче дескриптивног сегмента дефиниције, у лексикографској пракси се, по правилу, примењује идентификација и опис битних семантичких карактеристика реалних или асоцијативних компонената описиваног садржаја лексеме (немамо, дакако, на уму семантичке трансформације фигуративног нивоа). При томе треба истаћи једно практично лексикографско правило — да се ваљаност дефиниције дијагностички може/мора тестирати методом трансформације. То подразумева да се у датом контекстуалном окружењу одредница једноставно може и то без ремећења семантичко-синтаксичких одлика дефиниције, заменити њеном дефиницијом. Ту, дакако, немамо у виду дескриптивно утврђивање семантичких компонената терминолошких или општих материјалних или нематеријалних појмова, који се, по природи ствари, у свом основном значењу описују на, мање-више, лексиконски начин (такве као *зуб*, *брдо*, *кисеоник*, *рачунар* и сл.). Нама се овом приликом битним чини семантички садржај лексеме који, осим основне семантичке позиције, бива реализован у контексту у којем поприма извесне семантичке трансформације, метафоричне асоцијације, или деривациона конотативна обељја, или се семантички реализује у колокативној спреси и сл.

За наведену констатацију о тестирању валидности дефиниције трансформационом методом узмимо, примера ради, одредницу **човечанство** у РМС.¹ Семантички садржај ове одреднице дефинисан је као: *сви људи, људски род, свешћ*, а пример из којег се таква семантичка садржина изводи гласи „Данас се ОУН сматра организацијом напредног човечанства”. Заменом одреднице дефиницијом, међутим, пример би, у трансформисаној ситуацији, подразумевао — да је ОУН организација *свих људи, људског рода, свешћа*. Јасно је, међутим, да ту организацију ОУН у реалним околностима не чине ни *сви људи*, нити *људски род*, ни *свешћ*, како је речено у дефиницији. Уосталом, и сам назив ОУН имплицира организацију „уједињених народа” или „уједињених нација”. То што је у овом случају иманентан конотативни појам „народ” или „нација”, као и то

¹ *Речник српскохрватског књижевног језика*, изд. Матице српске, Нови Сад. 1973.

што се „народ или нација” логички односи на „људе” само је имплицативна конотација појма *човечанство*, али не и његова реална семантичка компонента.

С обзиром на цитирани пример, може се закључити да одредницу *човечанство* покрива, мада не сасвим прецизно, онај део дефиниције који гласи — *свeћ*, дакле лексема која у једном од значења означава *свеукућносћ држава и народа који их насељавају* (исп. дефиницију у РМС под одредницом *свeћ* (2а). Тиме, дакако, не желимо рећи да је део дефиниције којом се *човечанство* дефинише као „*људски род, сви људи*” логички некоректна, већ да је лексикографски недовољно прецизна, недовољно омеђена у погледу своје семантичке садржине и употребне вредности. То се може рећи отуда што се, ако целу ствар посматрамо инверзно, лексема *човечанство* не може употребити увек тамо где може да се употреби поменути семантички еквивалент садржан у појмовима „*људски род, сви људи*” и сл. Неће се, рецимо, казати, бар не у стандардној или колоквијалној језичкој комуникацији **Данас се човечанство* (= „*сви људи*”, „*људски род*”) бави политиком, **Не може се човечанству угодити*, **Човечанство се разликује од рода биљака* — и сл. Ово отуда што је значење лексеме *човечанство* семантички специфичније и суженије од појма „*сви људи*”, или „*људски род*”. Требало је, дакле, употребну вредност лексеме „*човечанство*” дефинисати с обзиром на семантичка ограничења у основном значењу, на тај начин што би се, рецимо казало да *човечанство* подразумева *људе као једну ошћу, недељиву целину, појам који подразумева људски род као врсту живога свeћа* или сл. У том случају пример који говори о односу ОУН и човечанства чини нам се да је требало дефинисати на начин како смо већ рекли, дакле, с основном семантичком реализацијом која подразумева (све, одн. одређене, напредне) народе/нације или сл., а не *људски род* у целини или све *људе* као одређена жива бића уопште.

Примера недовољне прецизности у компоновању дефиниције с обзиром на семантичку реализацију лексеме има, наравно подоста, али нећемо их даље наводити, јер нам није намера детаљнија анализа појаве већ начелно указивање на лексикографску праксу која није увек у складу са принципом могуће заменивости на линији лексема — дефиниција.

Други тип недовољне лексикографске утемељености у односу на стање језичких реализација јесу синонимске алтернације с обзиром на њихову транспарентну једнозначност, односно колокационо-системски спој.

Да, опет илустрације ради, наведемо једну реченицу, која је настала као превод са страног језика, а гласи: „Сада идемо у *средишће* града, где су и највеће продавнице”. Очигледно је у питању оправданост употреба лексеме *средишће* у колокативној спрези „*средишће* + града” с обзиром на основни семантички садржај лексеме *средишће*. Сходно ономе што и стандардни речници помињу (на пример Речник Матице српске) ваљало је уместо „идемо у *средишће* града” рећи „идемо у *центар* града”, јер између лексема *средишће* и *центар* нема једнакозначне употребне вредности. Наиме, мада реч *средишће* може у неким синтагматским реализа-

цијама бити употребљена и у семантичкој кооперацији с именицом *град*, као у примеру наведеном у Матицином речнику: „Уска Господска улица, загушена излозима, некадашње средиште града, долазило му је као ... сокак”, где је лексема *средиште* покривена дефиницијом „средишњи део, средина чега”. Као што се може запазити, лексема *средиште* не алтернира у овом случају семантички подударно са лексемом *центар*. „*Центар* (града)”, наине има унеколико другачију, прецизнију конотативну вредност од значења речи „средиште (града)”, а у неким приликама чак и знатно посебнију, као у: *клинички центар*, *шрговачки центар*, *административни центар*, *центар за равношежу* и др. где узајамна заменивост посматраних лексема није могућа. То, дакако, не значи да *центар* и *средиште* у другим контекстуалним приликама не могу једнозначно алтернирати, као у: *центар/средиште Земљине куле*; у *центру/у средишту њаже* итд.), што одговарајућом лексикографском дефиницијом ваља апсолвирати.

Занимљив је у овом светлу, као пример, лексикографски приступ семантичко-колокативном односу лексема *вајра*, *огањ*, *иламен*, *пожар*, а које су, рецимо, као једнозначне наведене у дефиницијама Матициног речника уз именицу *иламен*, мада, рекли бисмо, својом употребном вредношћу никако не потврђују и њихов једнаковредносни статус. Отуда се може се, рецимо, казати: „избио је *пожар*”, али не (у истом значењу) и *„избио је *иламен*”; каже се, рецимо, „дај ми *вајру* (да припалим цигарету)”, али не и *„дај ми *пожар/иламен* да припалим цигарету”; болесник може „имати *вајру*” (= имати *повишену шемјерајтуру шела*), али не и *пожар* или *иламен* у значењу *повишене шелесне шемјерајтуре*.

Погледали смо како је, рецимо, Речник САНУ, у семантичко-синонимском погледу третирао лексему *вајра*. Синонимска једнакозначност је овде експлицитирана у трима секундарним значењима и то: под 1.а као *огањ* са примерима (наводимо их у скраћеној или парафразираној верзији): „У средини жарила се голема *вајра*”; „По стрминама горе *вајре*”; „Опази светлост од велике бивачке *вајре*”.

На основу овога, рекли бисмо да је синонимска алтернација лексеме *огањ* најприхватљивија у примерима у којима је одредница *вајра* у синтагматској спрези са квалификатором који указује на то да је реч о великој ватри, о разбукталости ватре и сл., а не да се ради о „запаљеној материји кад горећи развија топлоту и светлост” (како стоји у дефиницији *вајра* под 1.а.).

Под значењем 2.в. дефиниција *вајре* је сведена само на упућеницу: *в. иламен*, а примери који се наводе гласе: „Сад ће доћи љути змај огњевити све *вајра* из њега сипа”; „Дошао некакав Швабо па почео да једе *вајру*”.

Рекли бисмо да је први пример („ватра из њега сипа”) ближи синониму *огањ* (и каже се да је онај који ватру сипа — „змај *огњевити*”), док у другом случају („... једе ватру”) синонимска дефиниција *иламен* коректна. Може се, међутим, приметити, да се ни у овом као ни у претходном значењу, никако не би синонимично могла употребити лексема „пожар”.

финишу значењски неселективно, као *масѝ*, при чему се не узима у обзир да и наша лексема *масѝ* може имати дисперзивну употребну вредност, а што се из обично скучених, недовољно потпуних дефиниција не може спознати.⁴

Ни за ову појаву не наводимо више примера, већ илустративно указујемо на уобичајену праксу како у нашим описним, једнојезичним речницима тако и на одговарајуће поступке у двојезичним речницима, који када не дају потребне податке о употребној вредности лексема, у ствари не обављају ваљано задатак који би требало да собом испуне.

Добра лексикографска дефиниција, наиме, мора бити усклађена не само с латентним семантичким потенцијалима, већ и знатно обазривија при употреби синонимских еквивалената и довољно одређена у релевантним упозорењима на употребне вредности лексема, бар у оним случајевима када то стандарднојезичка пракса завређује.

Egon Fekete

USE VALUE OF LEXEMES AND LEXICOGRAPHIC DEFINITION

S u m m a r y

When defining words, lexicographers face many questions, among which the following two are the most important: which lexical material and procedure should be used for a descriptive definition of meaning and which synonym equivalents could be mentioned as the competing lexemes of an entry. The author underlines that good lexicographic definition should be harmonized not only with the latent semantic potentials, but also should be much more careful when using synonym equivalents and specific enough when pointing to the relevant use value of lexemes, at least in the cases when standard language practice deserves it.

⁴ Исп. нпр. Hurm A., *Njemačko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb, 1966 и Ristić S.—Kangrga J., *Enciklopedijski nemačko-srpskohrvatski rečnik*, Beograd, 1963.